

Юлія Олегівна Базилівська,

аспірант кафедри авіаційної психології Національного авіаційного
університету, м. Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПСИХОСЕКСУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ В НЕПОВНІЙ СІМ'Ї

У статті розкрито особливості психосексуального розвитку дітей з неповних сімей. Здійснено порівняльний аналіз ступеню фіксованості на інфантильних стадіях психосексуального розвитку підлітків з повних та неповних сімей, проаналізовано актуальні та ідеальні для них рівні фемінінності, маскулінності та андрогинності. Описано особливості розвитку психосексуальної сфери особистості у контексті конфліктних стосунків з батьком.

Ключові слова: дитячо-батьківські стосунки, психосексуальний розвиток, статево-рольовий розвиток, симптомокомплекс, гендерні стереотипи.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Батьківська сім'я є місцем, взірцем і соціальною детермінантою процесу психосексуального розвитку та сексуального виховання дитини. Але якщо йдеться про неповну сім'ю, цей процес ускладнюється багатьма чинниками: стресом розлучення, низькою включеністю батька в процес виховання, відсутністю у дитини взаємодоповнюючих образів батька і матері, втратою моделі гетеросексуального партнерства тощо. Ці обставини створили необхідність для дослідження психосексуального розвитку дитини в неповній сім'ї. Крім того, дослідження Д. Конвей свідчать, що наслідки розлучення батьків можна спостерігати і в дорослих людей, і навіть в наступних поколіннях [4, с. 14].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Роль батьків у формуванні статево-рольової ідентичності є визначальною, оскільки вони є основними та взаємодоповнюючими взірцями для ототожнення. Ця проблема

висвітлена у працях Ю. Альошина, А. Волович, А. Антонова, Н. Барінової, Т. Говорун, О. Кікінеджі, О. Здравомислова, А. Кочаряна, І. Найдовської, Н. Обозова, Л. Обухової та ін. Діти в неповних або дисфункціональних сім'ях не мають для ідентифікації повноти взаємодоповнюючих батьківських образів, унаслідок чого в них не розвиваються необхідні для сімейного життя якості особистості.

Мета статті – розкрити особливості психосексуального розвитку підлітків з неповних сімей.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Сім'я слугує дитині певною моделлю гетеросексуального партнерства. Любовні і партнерські стосунки по суті мають два підсвідомих кореня: процеси переносу й ідентифікації. По-перше, людина переносить на партнера моделі об'єктних відносин із власного дитинства, що в підсвідомості перетворює його якоюсь мірою на батька, мати, та, по-друге, людина ідентифікує себе з власним батьком і (або) з матір'ю чи навіть з їх відносинами. Сім'я стає центральною підсвідомою моделлю подальшого оформлення відносин навіть тоді, коли діти з часом відчують бажання дистанціюватися стосовно певних моделей батьківського подружжя. Але в дітей розлучених батьків така модель відсутня, що може призводити до виникнення проблем в особистому житті, зокрема у виборі партнера та формуванні власної функціональної сім'ї.

Найчастіше дитина після розлучення залишається жити з матір'ю. Водночас значущість саме батьківського виховання неодноразово доводилася в дослідженнях. Першим, хто виказав думку про значущість і неоднозначність впливу батька на розвиток особистості дитини, був З. Фрейд. У роботах З. Фрейда батько постає у таких ролях: як об'єкт любові, захоплення й ідентифікації; як людина, яка здійснює фізичну турботу; як могутня або навіть всемогутня богоподібна істота; як розрадник і захисник; як авторитет, ворожий до аутоеротичної активності та об'єктно спрямований едипальним бажанням дитини; нарешті, як авторитарна фігура, яку потрібно подолати до того, як можуть бути досягнуті дорослість і незалежність [3]. Важлива роль батька

підкреслювалася А. Адлером [2], який зауважує те, що батько сприяє формуванню в дитини соціального інтересу. Ідеальний батько, на думку А. Адлера, є активно залученим до виховання дітей, уникаючи при цьому двох крайнощів – емоційної відгородженості та відчуження. Втрата батька є чинником, який призводить до девіацій статевої ролі розвитку дитини [7].

За результатами всеукраїнського опитування підлітків “Здоров’я та поведінкові орієнтації учнівської молоді” було виявлено, що для десятикласників проживання в реструктурованій сім’ї є чинником більш раннього залучення до сексуального життя, а авторитарна мати “підштовхує” до збільшення кількості сексуальних партнерів [6]. Водночас, як свідчить дослідження дитячо-батьківських стосунків, проведене Д. Івановим, усвідомлення батьками своєї ролі в генезі проблем дитини піддається активній дії витискання, опору та інших захисних механізмів [5, с. 10].

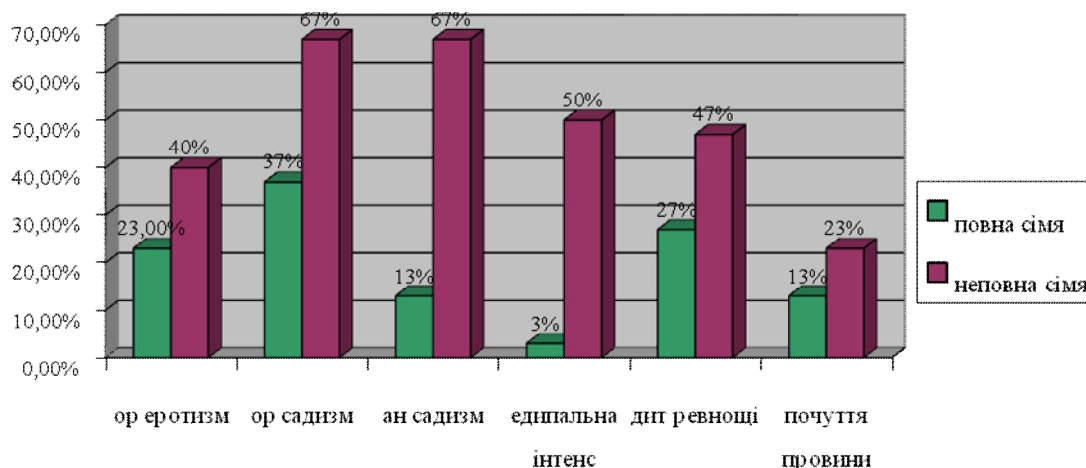
Отже, проблема впливу розлучення на особистість дитини вивчена досить добре. Разом із тим, велика частина досліджень стосується проблеми дитячо-батьківських стосунків у ранньому дитячому віці, тоді як підлітковий і юнацький періоди виявляються порівняно маловивченими.

Наше дослідження проводилося на базі Київського будівельного технікуму та Національного авіаційного університету. Вибірка становила 60 респондентів: 30 досліджуваних (15 дівчат і 15 хлопців) виховувалися у повних сім’ях та 30 (15 дівчат і 15 хлопців) – у неповних (на момент розлучення всім досліджуваним було 2–7 років). Вік респондентів на момент дослідження коливався у межах 14–17 років. Основним завданням підліткового віку є побудова стосунків з людиною протилежної статі – здібності та готовності до інтимності.

В основу нашого емпіричного дослідження було покладено гіпотезу про те, що характер дитячо-батьківських стосунків у розлучених сім’ях може суттєво позначитись на психосексуальному розвитку дитини і визначити зміст її статевої ролі Я-концепції. Дослідження проводилося за допомогою таких методик: “Малюнок чоловіка і жінки”, “Незакінчені речення” Сакса і

Леві, “Blacky pictures”, модифікований варіант опитувальника С. Бем та анкетування. Отримані дані піддавалися кількісному аналізу з подальшою якісною інтерпретацією і змістовним узагальненням. Статистичне опрацювання даних здійснювалось за допомогою непараметричних критеріїв Спірмена та Манна-Уїтні.

За методикою “**Blacky pictures**” ми отримали дані про наявність або відсутність у респондента фіксацій на інфантильних стадіях психосексуального розвитку. За результатами дослідження, кількість дітей із певним ступенем фіксованості на інфантильних стадіях психосексуального розвитку є більшою серед тих, що виховуються в неповних сім’ях. Найбільші відмінності стосуються проходження таких стадій, як оральний еротизм, оральний садизм, анальний садизм, едипальна інтенсивність і дитячі ревності (рисунок 1).

Рисунок 1 – Відсоткове співвідношення кількості фіксацій на стадіях психосексуального розвитку серед груп дітей з повних і неповних сімей

Варто зазначити, що в протоколах дітей з неповних родин з особливою емоційністю виявлялися всі негаразди їх колишнього та теперішнього оточення. Також привертає увагу те, що саме серед них трапляються випадки тотального опору несвідомому практично в усіх його пред’явленнях. Яскравим прикладом можуть бути неприродно щасливі історії, абсолютно позбавлені негативних реакцій з боку будь-кого.

Статистичний аналіз даних виявив, що значущими є відмінності між групами дітей з повних і розлучених сімей у проходженні трьох стадій: оральної, анальної та фалічної. Для дітей, які внаслідок розлучення проживали лише з одним із батьків (найчастіше – з матір'ю), характерними виявились фіксація на стадії орального садизму, анального садизму й яскраві вияви едипальної інтенсивності. Щодо анального садизму, то треба зазначити, що розповідям про це зображення респонденти опиралися найбільше. У більшості випадків ситуація не розумілася адекватно без пояснення з боку дослідника. Захисні реакції виявлялися у формі раціоналізації. Якщо проаналізувати ці тенденції з точки зору психоаналітичної теорії, то можемо побачити таку картину. Фіксація на оральній стадії психосексуального розвитку (оральний еротизм та оральний садизм) характеризується переважанням таких механізмів психологічного захисту, як проекція, заперечення й інтроекція. Крім того, вона призводить, за дослідженнями Абрахама і Гловера, до виникнення у досліджуваних таких рис характеру, як оптимізм – песимізм, довірливість – підозрілість, захоплення – заздрість, самонадіяність – самоприниження [1]. Ці якості є полярними, але на кожному полюсі ми бачимо нереалістичність установок та очікувань стосовно вірогідності отримання піклування від інших людей. Саме нереалістичний характер цих крайнощів свідчить про їх захисну природу. Можна припустити, що один полюс означає фіксацію, обумовлену надмірним потуранням потребам (наприклад, оптимізм), а інший (наприклад, песимізм) – є викликано депривацією. Але це припущення потребує проведення ґрунтовного дослідження, яке виходить за межі нашої роботи.

Інфантильна травма фалічного періоду психосексуального розвитку, на думку Райха й Абрахама, призводить до надмірного, гротескного вираження в людини таких рис характеру, як пихатість – ненависть до себе, гордість – покірність, мужність – нерішучість, наглисть – сором'язливість, товариськість – замкнутість, елегантність – схильність до простоти, кокетливість – уникнення людей протилежної статі, цнотливість – нерозбірливість у стосунках, а також

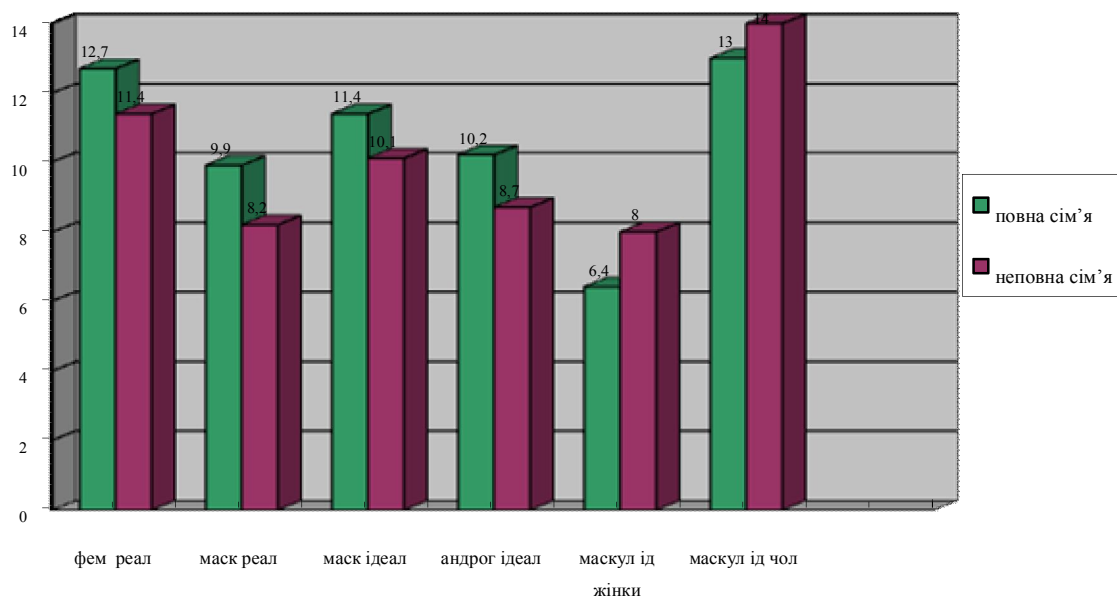
веселість – схильність до смутку. Основним механізмом психологічного захисту в такому випадку є витіснення [1].

Цікавим є те, що травми орального і фалічного періоду у дітей з неповних сімей виражено одночасно. На думку З. Фрейда, подвійна фіксація на оральних та едипальних проблемах може призвести до формування істеричної структури. Інфантильна травма анального періоду може призвести до надмірного розвитку таких особистісних рис, як скупість – щедрість, скутість – експансивність, впертість – поступливість, пунктуальність – схильність запізнюватись, педантичність – неохайність, скрупульозність – неуважність. Зміст анальних особистісних рис також можна пояснити, виходячи з психосексуального конфлікту, який домінує на цій стадії розвитку. Провідними механізмами психологічного захисту тут будуть інтелектуалізація, ізоляція і знищення вчиненого.

Пласт гендерної актуалізації особистості підлітків ми досліджували за допомогою проєктивної методики **“Малюнок чоловіка і жінки”**, яка була сконструйована Н. Романовою. Вона визначає характерну для респондента установку щодо стосунків чоловіка та жінки. Усього таких установок шість: “опора”, “ізоляція”, “незалежність”, “ізоляція – потяг”, “потяг”, “стереотип”. Кількісна й якісна обробка результатів за цією методикою свідчить, що виховання у неповній сім’ї впливає на виникнення таких установок, як “ізоляція” та “ізоляція – потяг”. Факт переваги у дітей з неповних сімей установки “ізоляція – потяг” у відносінах із протилежною статтю виявився статистично значущим. Ми можемо інтерпретувати це так, що підлітки, у яких у зв’язку з особливостями пубертатного віку формується потреба до зближення з особами протилежної статі, романтичних стосунків, не мають для ідентифікації повноти взаємодоповнюючих батьківських образів, а отже і розвинутих якостей особистості, потрібних для побудови стосунків. Тому вони відчують тривогу з приводу того, чи будуть їх стосунки вдалимими, бояться відмови. Процеси переносу та ідентифікації стосунків із батьками на стосунки з протилежною статтю тут також чітко прослідковуються: дитина дуже любила

батька (“потяг”), але він “відвернувся”, “пішов від неї” (“ізоляція”). У цілому можна говорити про те, що переважання такої установки може впливати на формування схильності до залежних стосунків у майбутньому.

Статеворольовий аспект психосексуального розвитку підлітків вивчався за допомогою модифікованої **методики С. Бем**. Ця методика була використана для виявлення розбіжностей між тими якостями, які піддослідні вважають фемінними і маскулініми, та якостями, які респонденти вважають притаманними собі. Порівняння середніх показників за методиками С. Бем виявило, що для дітей розлучених батьків є характерним більш низький рівень фемінності і маскуліності, ідеальної маскуліності й андрогинності і більш високий рівень маскуліності ідеального чоловіка та ідеальної жінки (рисунок 2).

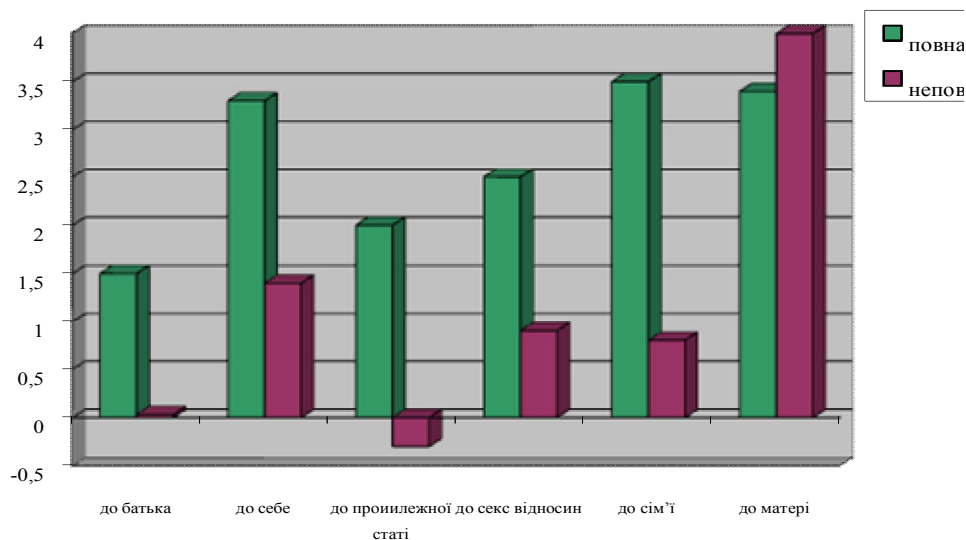
Рисунок 2 – Відмінності статево-рольових установок дітей з повних і неповних сімей

Статистично значущою виявилася лише одна відмінність – щодо рівня маскуліності ідеальної жінки. Для дітей з неповних сімей він є вищим.

Діти, які проживають у неповній родині з матір'ю, бачать перед собою приклад жінки, яка спроможна сама і матеріально забезпечувати сім'ю, і виховувати дітей, виконуючи як материнські, так і батьківські функції.

Закономірно, що в такої дитини розвиваються маскулінні якості. А саме матір, зазвичай, стає прикладом для побудови образу ідеальної жінки. Отже, цілком логічним видається нам той факт, що рівень маскулінності ідеальної жінки для дітей з частковою сімейною депривацією виявився вищим, ніж для дітей одружених батьків.

Методика “Незакінчені речення” Сакса та Леві була обрана для дослідження ціннісної сфери психосексуального простору досліджуваних. Ми проаналізували групи речень, які виявляють ставлення до батька, себе, осіб протилежної статі, сексуальних стосунків, сім’ї і матері. Було виявлено розбіжності у ставленні дітей з повних та неповних сімей до батька, до себе, до матері, до сім’ї, до протилежної статі і до сексуальних відносин (рисунок 3).

Рисунок 3 – Відмінності у ціннісній сфері психосексуального простору між групами дітей з повних і неповних сімей

Статистична обробка результатів свідчить, що значущі відмінності між групами дітей з повних та неповних сімей у ціннісній сфері виявляються у ставленні до батька, до себе, до протилежної статі, до сім’ї та і матері.

Ставлення до батька, до себе, до протилежної статі та до сім’ї закономірно виявилися кращими у дітей, які виростили в повній сім’ї. Ставлення до матері виявилось кращим у дітей розлучених батьків. Ми пов’язуємо це з тим, що найчастіше після розлучення дитина залишається з матір’ю, а стосунки

з батьком часто або зовсім перериваються або перетворюються на конфліктні. Дитина, яка зростає в таких умовах, може дійсно переносити всю свою любов на матір. Але можливими є й інші сценарії. Наприклад, дитина може відчувати образу, гнів на матір, але водночас провину за те, що любить матір недостатньо сильно. Дуже часто матері і самі підкреслюють свою значущість у житті дитини розмовами про своє положення самотньої розлученої жінки, про відсутність підтримки у вихованні дитини. У такій ситуації почуття провини поглиблюється і під дією механізмів психологічного захисту дитина забороняє собі любити матір недостатньо сильно.

Нами було розроблено **авторську анкету**, до якої ввійшли питання щодо загальних відомостей про респондента та його сім'ю, стилю сімейного виховання, наявності або відсутності статевого виховання, а також відповідності установок і поведінки респондента гендерним стереотипам. Аналіз анкет між групами дітей з повних та неповних сімей свідчить, що відповідність установок гендерним стереотипам є значно вищою для дітей з повних сімей. Більшість вказувала стереотипи, пов'язані з розподілом функцій у сім'ї, як бажаний і природний спосіб розподілу сімейних функцій. Це, зокрема, стосується таких установок, як “Жінка повинна виконувати хатню роботу”, “Чоловік – голова сім'ї”, “Чоловік має забезпечувати сім'ю”. Діти, які виховувалися у неповних сім'ях, навпаки, вказували подібні стереотипи в першу чергу. У поясненнях вони з легкістю спростовували більшість гендерних стереотипів, підбираючи аргументи з власного досвіду. Зазначимо, що 94 % вказали на те, що у сім'ї права й обов'язки мають розподілятися порівну між чоловіком і дружиною, заробляти гроші та будувати свою кар'єру вони також мають однаковою мірою. Порівняння віку початку сексуальних стосунків для дітей з повних і неповних сімей свідчить, що діти з неповних сімей починають статеве життя в середньому на один рік раніше, ніж діти з повних сімей. Ці результати дещо насторожують, оскільки свідчать про поширену практику вступу до дорослого життя підлітків, котрі не готові до цього з погляду соціального розвитку.

Проаналізувавши результати дослідження, ми дійшли висновку, що окрім типу сім'ї на формування особливостей психосексуальної сфери особистості підлітка значний вплив справлятиме конфліктність стосунків дитини з батьком. Щоб з'ясувати особливості впливу конфліктів із батьком на розвиток параметрів психосексуальної сфери особистості, ми порівняли групу респондентів, які мають такі конфлікти, та таких, що його не мають, за критерієм Манна-Уїтні й отримали такі статистично значущі тенденції.

Для респондентів, які мають конфліктні стосунки з батьком, виявилися характерними високі рівні фемінності ідеальної жінки та андрогинності ідеального чоловіка. Також серед цієї групи переважала установка спілкування з протилежною статтю “потяг”. Ця установка подана малюнками, на яких чоловік і жінка зображені дуже близько один до одного, часто один із них обіймає іншого. Це свідчить про глибоку емоційну зацікавленість у спілкуванні з протилежною статтю. Можливо, діти, яким не вистачає емоційного спілкування вдома, шукають його у стосунках із протилежною статтю. Ставлення до батька, до себе, до протилежної статі, до сексуальних стосунків, до сім'ї є кращим у респондентів, які не мають конфліктів із батьком. Отже, емоційна залученість батька до процесу виховання, його емпатичність, теплі стосунки з дитиною з раннього віку (експресивні стратегії батьківської поведінки) є визначальними для формування ціннісної сфери психосексуального простору особистості дитини.

Висновки. Результати проведеного нами дослідження переконливо доводять, що виховання у неповній сім'ї є несприятливим для психосексуального розвитку дитини. Це виявляється у: високому рівні фіксації на інфантильних стадіях психосексуального розвитку (оральної, анальної та фалічної); низькій якості ставлення до батька, до себе, до протилежної статі і до сім'ї; стосунках із протилежною статтю – у перевазі установки “ізоляція – потяг”. Відмінності також виявляються у симптомокомплексі МіФ, у ставленні до гендерних стереотипів. Окрім самого факту розлучення (травми

розлучення), великий вплив на статево-рольовий розвиток дитини справлятиме те, які стосунки з дитиною батьки побудують у подальшому.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Перспективними нам уявляються дослідження впливу емоційних стосунків у розлучених сім'ях як чиннику формування статево-рольової Я-концепції осіб підліткового й юнацького віку.

Список використаної літератури

1. Абрахам, К. Характер и развитие / К. Абрахам. – Ижевск : ERGO, 2007. – 180 с.
2. Адлер, А. Практика и теория индивидуальной психологии: Лекции по введению в психотерапию для врачей, психологов и учителей / А. Адлер. – М. : Изд-во Института психотерапии, 2002. – 214 с.
3. Берлингейм, Д. Доэдиповы отношения между отцом и ребенком / Д. Берлингейм // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2002. – № 2.
4. Гурова, Е. А. Психологическое сопровождение ребенка в ситуации развода родителей / Е. А. Гурова // Ребенок в детском саду. – 2005. – № 6.
5. Иванов, Д. І. Психологічний аналіз системи дитячо-батьківських стосунків у парадигмі глибинної психології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Д. І. Иванов ; ГПИ. – Минск, 1990. – 22 с.
6. Особливості сексуальної поведінки та орієнтацій неповнолітніх / О. Балакірева, Т. Бондар, М. Варбан, О. Яременко. – К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. – Вип. 2. – 38 с.
7. Rohner, R. The Importance of Father Love: History and Contemporary Evidence / Rohner R., Veneziano P. // Review of General Psychology. – 2001. – Vol. 5 (4). – P. 382–405.

Рецензент: кандидат психологічних наук, доцент Сечейко О. В.

Стаття надійшла до редакції 18.11.2013.

Базилевская Ю. О. Психологические аспекты психосексуального развития ребенка в неполной семье

В статъе раскрыты особенности психосексуального развития детей из неполных семей. Произведен сравнительный анализ степени фиксации на инфантильных стадиях психосексуального развития подростков из полных и неполных семей, проанализированы актуальные и идеальные для них уровни феминности, маскулинности и андрогинности. Описаны особенности развития психосексуальной сферы личности в контексте конфликтных отношений с отцом.

Ключевые слова: *детско-родительские взаимоотношения, психосексуальное развитие, полоролевое развитие, симптомокомплекс, гендерные стереотипы.*

Bazylivska Yu. O. The psychological aspects of the study of psycho-sexual development of a child in a single parent family

The article describes the features of psycho-sexual development of children from single-parent families. The author conducted comparative analysis of the degree of fixity in the infantile stages of psycho-sexual development of adolescents from intact and single-parent families, analyzed actual and ideal for their level of femininity, masculinity and androgynity. The features of psycho-sexual development of a personality in the context of child-father conflict relationship are described.

Key words: *child-parent relationship, psycho-sexual development, gender, sex and role development, symptom complex, gender stereotypes.*